

ІНКЛЮЗИВНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ – ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Присакар В. В., Марчак Т. А., Кучеров Г. Г.

ВСТУП

Сучасна світоглядна модель соціального устрою суспільства визначає прогресивний поступ у ставленні до осіб з обмеженими можливостями: від повного відчуження до визнання рівності. У міжнародних документах, прийнятих Генеральною асамблеєю ООН (Декларація ООН про Права людини¹, Конвенція ООН про права інвалідів², Конвенція ООН про права дитини³, Конвенція ООН про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти⁴ та ін.) в якості пріоритетного завдання визначено принцип доступності, який є провідним у цілісному підході до сучасної соціальної політики, що передбачає захист та повну інтеграцію в соціум усіх верств населення, сприяння забезпечення рівних можливостей для осіб з обмеженими можливостями.

У відповідності з міжнародними зобов'язаннями в Україні були прийняті нормативно-правові документи (Конвенція розвитку інклюзивної освіти від 01.10.2010 року⁵, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 15.08.2011 року № 872⁶, інструктивно-методичний лист Міністерства

¹ Загальна Декларація прав людини. URL: <http://consultant.parus.ua/doc=00XRHF0E56>.

² Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів). Редакція від 06.07.2016. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

³ Конвенція ООН про права дитини. URL: http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.

⁴ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.

⁵ Концепція розвитку інклюзивної освіти від 01.10.2010. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>.

⁶ Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF#Text>

освіти і науки України від 18.05.2012 року «Організація інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах»⁷, Закон України від 05.06.2014 р. № 1324-VII «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання»⁸, Закон України від 23.05.2017 р. № 2953-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг»⁹, Указ Президента України «Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю» від 13.12.2016 р.¹⁰ та ін.), які спрямовані на реалізацію державної політики щодо ставлення до осіб з особливими потребами, створення альтернативних моделей їх психолого-педагогічної підтримки, забезпечення їхніх конституційних і державних гарантій на здобуття якісної освіти відповідно до їхніх здібностей, індивідуальних та фізичних особливостей, культурних потреб вдосконалення системи соціальної реабілітації тощо.

Для розуміння соціально-психологічних основ життєдіяльності особистості необхідно, насамперед, з'ясувати сутність самого поняття «життєдіяльність». Поняття «життєдіяльність» тісно пов'язане з такими термінами як «життя», «життя і діяльність». Схожість цих понять закономірна, оскільки слово «життя» у переліку його значень відповідно з «Великим тлумачним словником української мови» слід розуміти як «все пережите, зроблене людиною за час її існування», «прояв фізичних і духовних сил», «пожвавлення, рух, посилення діяльності», «діяння, функціонування чого-небудь»¹¹.

Поняття «життєдіяльність», на думку А. Журавльова, включає соціальні, економічні, політичні, етнічні, екологічні, соціально-

⁷ Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Інструктивно-методичний лист № 1/9-384 від 18 травня 2012 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/29627/

⁸ Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 30. Ст.1011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>.

⁹ Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг : Закон України від 23.05.2017 № 2053-VIII. URL: http://osnovzd.blogspot.com/p/blog-page_5995.html

¹⁰ Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю. Указ від 13.12.2016 № 553/2016 (Статус: Чинний). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u553_16?ed=2016_12_13.

¹¹ Бусел В.Т. Великий тлумачний словник української мови. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

психологічні аспекти особистості¹². Тому під життєдіяльністю слід розуміти різні форми і види активності (діяльність, спілкування, окремі дії і вчинки) особистості як суб'єкта, а також включення людини в міжособистісну та міжгрупову взаємодію.

На нашу думку, важливість для психологічної науки розуміти проблеми суб'єкта, на чому неодноразово наголошували Б. Ломов, А. Брушинський та інші вчені, визначає і значущість вивчення його життєдіяльності. Розвиваючи проблему суб'єкта «в психології, Б. Ломов акцентував на тому, що, відповідно на питання «суб'єкт чого? вивчається у психології, є розуміння того, що в науці мовиться про суб'єкт життєдіяльності. Саме у життєдіяльності людина формується і розвивається як суб'єкт»¹³. Мотиви, цілі, завдання, установки, суб'єктно-особистісні відносини, емоційні стани тощо, як системно утворюючий фактор поведінки людини, формується і розвивається у процесі життя індивіда у суспільстві. «Для їх вивчення недостатньо аналізу окремих поведінкових актів, підкреслює Б. Ломов, необхідно розглядати життєдіяльність особистості в контексті розвитку суспільства. Життя людини у суспільстві виробляє у неї не лише адаптивні форми, але й форми активної участі у суспільних процесах, що сприяє її розвитку»¹⁴.

Опираючись на положення, що зумовлюють формування тих чи тих якостей особистості, Б. Ломов підкреслював, що для їх розуміння необхідно розглядати життєдіяльність людини («особистість», її життя у суспільстві крізь призму «руху» у системі суспільних відносин). «Включення індивіда до тих чи інших спільнот визначає зміст і характер виконуваних ним функцій, обсяг і способи спілкування з іншими людьми, тобто, соціальне буття, його спосіб життя, що й визначає зміст життєдіяльності особистості, тобто, поряд із поняттям життєдіяльності знаходяться категорії «соціальне буття», «спосіб життя»¹⁵.

К. Абульханова-Славська визначає життєдіяльність людини як предмет вивчення психології особистості, що, на її думку, дозволяє подолати обмеженість абстрактного вивчення особистості, її

¹² Психология совместной жизнедеятельности малых групп и организаций / Отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. В. Шорохова. Москва : Социум. Издательство ИП РАН, 2001. 240 с.

¹³ Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 342 с.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

властивостей і структур. Авторка пропонує продовжувати визначений С. Рубінштейном процесуальний, динамічний підхід до дослідження особистості, застосовуючи поняття «життєдіяльність» з метою розкриття специфіки розвитку особистості на відміну від простого перетворення, тобто, аналізувати «рух» особистості у процесі життєдіяльності. При цьому «життєдіяльність» розглядається як «простір» і масштаб аналізу особистості, у якому, власне, і простежується її розвиток: «життєдіяльність – це також і той час, у якому відбуваються зміни особистості, проходить поділ на «сьогодення», «минуле» і «майбутнє»¹⁶.

Таким чином, поняття «життєдіяльність» функціонує у психології, а також у суміжних з нею науках – соціальній психології, соціології, психології особистості тощо, і при аналізі проблеми способу життя особистості, визначають саме спосіб життя як систему усталених засобів організації людьми своєї життєдіяльності. Соціально-психологічні аспекти життєдіяльності особистості є також однією із сфер дослідження цієї проблеми в соціальній педагогіці та соціальній роботі, зокрема при вивченні питання життєдіяльності особистості в умовах інклюзивного освітнього середовища.

1. Наукові аспекти освітнього середовища щодо основ життєдіяльності з погляду інклюзії

У соціально-філософському розумінні інклюзія – це форма сумісного буття звичайних осіб й осіб з особливими потребами. Існують різні підходи до визначення поняття «інклюзія», зокрема, з позицій суспільної ідеології, державної соціальної політики, реальних процесів, які у сукупності створюють у суспільстві для усіх його членів можливість брати участь у будь-яких соціальних програмах, діях, ініціативах. Науковці з різних поглядів визначають інклюзію, однак кожне із тлумачень безпосередньо чи опосередковано дотикається до проблеми організації інклюзивної освіти через життєдіяльність людини.

Інклюзія як своєрідна філософія задовольняє потреби особистості в освіті, розкриває і розвиває індивідуальні здібності, підтримує і додає упевненість, сприяє задовільній адаптації, соціалізації, самореалізації, набутті досвіду (комунікативного, соціального, психологічного), зокрема осіб з особливими потребами, таким чином

¹⁶ Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / Психология формирования и развития личности. Москва : Наука, 1981. С. 19–44.

забезпечуючи її життєдіяльність. Завдяки інклюзії знижується рівень ізоляції і відчуження особистості, вона стає більш активною, перестає відчувати свою «особливість». Різноманіття, несхожість людей одних на одних є потужним ресурсом, що сприяє розвитку і прояву їх творчого потенціалу. Впровадження інклюзивної освіти сприяє реструктуризації культури закладу освіти, залучаючи до цього процесу педагогів, батьків та учнів. Усе це створює умови для подальшого прояву і життєдіяльності осіб з особливими потребами у відповідному соціумі.

Аксіологічні позиції деяких сучасних філософсько-педагогічних напрямів допомагають аналізувати проблеми ціннісного ставлення до самого феномену інклюзивної освіти і людини з обмеженими можливостями в умовах цієї освіти. Характер вирішення цих проблем визначає особливості соціально-філософського усвідомлення життєдіяльності й, у першу чергу, освіти, соціалізації і виживання людини з обмеженими можливостями у сучасному світі¹⁷.

Інклюзивна освіта як соціально-педагогічний феномен базується на відповідних концепціях, зокрема: ціннісній, змістовій, організаційній. У свою чергу, інклюзивна освіта передбачає формування у суспільстві особливої культури щодо ставлення до осіб з особливими потребами. Головним завданням у цьому випадку є створення умов, реалізація яких забезпечить життєдіяльність і максимально можливу самореалізацію таких осіб.

Незважаючи на різне трактування сутності інклюзивної освіти, усі дослідники відзначають необхідність підготовки компетентних психолого-педагогічних фахівців з ціннісним ставленням до інклюзії, здатних вирішувати професійні завдання в умовах інклюзивного освітнього середовища та рефлексивно оцінювати педагогічну діяльність, враховуючи позитивний і негативний досвід інклюзивної практики щодо формування основ життєдіяльності людини.

Дослідження різних аспектів освітнього середовища щодо основ життєдіяльності з погляду інклюзії набуває сьогодні актуальності і розширює науковий інтерес. У процесі аналізу психолого-педагогічної літератури вважаємо за необхідне виділити ті праці вітчизняних і зарубіжних учених, у яких розкрито різні аспекти навчання і розвитку життєдіяльності особистості, організації та впливу освітнього середовища на процес життєдіяльності. До цього переліку, за нашим аналізом, відносимо проблеми, які досліджували:

¹⁷ Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика-Пресс, 1999. 536 с.

Л. Виготський (дослідження впливу соціального оточення на розвиток особистості); С. Рубінштейн (дослідження впливу людської діяльності на середовище); Ш. Амонашвілі, Я. Буєва, Я. Корчак, І. Песталлоці, В. Сухомлинський (проблема гуманізації освітнього середовища); І. Калініченко, А. Колупаєва, Г. Нікуліна, Л. Сердюк, П. Таланчук та ін. (наукове обґрунтування концептуальних засад навчання осіб з особливими освітніми потребами в межах інклюзивного середовища); М. Іорданський, С. Піменова, Л. Редько, Н. Сенченко та ін. (дослідження впливу середовища на розвиток особистості).

Якщо розглядати етимологію поняття «інклюзивне освітнє середовище» у проєкції на життєдіяльність більш детально, то в основі такого аналізу покладена теза Л. Виготського про те, що «суб'єкт є первинним і вихідним, а середовище – це те, що має значущість для організму, виступає у якості джерела його розвитку з урахуванням специфічних для дитини властивостей і форм діяльності»¹⁸.

У широкому розумінні, середовище життєдіяльності – це оточення, що складається із сукупності природних, матеріальних, соціальних чинників, які прямо чи опосередковано впливають на людину¹⁹. Поняття «середовище» можна розглядати як «безпосереднє оточення особистості, сукупність різних умов її життєдіяльності, міжособистісні відносини і контакти з іншими людьми, реальне оточення, в умовах якого відбувається розвиток людини»²⁰.

Такий підхід до тлумачення середовища як соціальної категорії доводить, що воно сприяє розвитку особистості, забезпечуючи взаємодію цілеспрямованого навчання і виховання. Саме це положення можна вважати визначальним для проєктування інклюзивного освітнього середовища на життєдіяльність.

У контексті єдності природи, суспільства і людини важливим, на нашу думку, є аналіз середовища з погляду освіти: адже чим більше особистість використовує можливості середовища, тим краще відбувається її вільний і активний саморозвиток. Крім того, у контексті проблем інклюзії, поняття «середовище» набуває особливого забарвлення й актуальності. Включення дитини з особливими потребами до загальноосвітнього середовища висуває нові вимоги до організації процесу навчання: технологічні, матеріально-технічні,

¹⁸ Виготский Л. Лекции по педологии. Ижевск : Издательский дом «Удмуртский университет», 2001. 304 с.

¹⁹ Там само.

²⁰ Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.

організаційні, соціально-психологічні, моральні, навчально-методичні та інші. Для розуміння якісних характеристик і структурних компонентів, які є складовими у середовищі соціалізації і навчання дітей з особливими потребами у процесі формування життєдіяльності, необхідно звернутись до поняття «освітнє середовище». У педагогіці під терміном «освітнє середовище» розуміють сукупність умов, що впливають на формування й функціонування особистості в суспільстві, на її предметно-просторове оточення, здібності, потреби, інтереси і свідомість²¹.

Дослідження освітнього середовища у плані життєдіяльності з позиції інклюзії дозволяє розглядати його як певну технологію інклюзивного навчання. Будь-яка технологія спрямована на досягнення кінцевого результату, – це успішна соціалізація особистості, що є необхідною умовою їх життєдіяльності в умовах інклюзивного середовища. Тому інклюзивне освітнє середовище повинно ґрунтуватися на загальних принципах інклюзії, враховуючи об'єктивні й суб'єктивні чинники ефективного розвитку в межах відкритої соціально-педагогічної системи, дотримуватися поставленої мети, реалізованої змістом інклюзивного навчання, впроваджувати інноваційну методiku і засоби для організації освітнього процесу в умовах інклюзії.

В основу процесу формування інклюзивного освітнього середовища покладено загальний принцип, який виключає будь-яку дискримінацію, передбачає доступність освіти та пристосування її до різних потреб усіх дітей. Крім того, повинні створюватися особливі умови для повноцінного навчання і доступу до освіти дітям з особливими потребами. Сутність інклюзивного підходу до створення освітнього середовища полягає не в тому, щоб протиставити дві освітні системи (масову і спеціальну), а в тому, щоб зблизити їх, стерти між ними межу, використати ефективні методики кожної, збагативши загальну педагогіку досягненнями спеціальної і навпаки, що має безпосередній вплив на розвиток життєдіяльності.

Інклюзивне освітнє середовище І. Калініченко розглядає як систему освітніх послуг, що базуються на засадах забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання. Для формування інклюзивного освітнього середовища

²¹ Сластенин В. А., Шиянов Е. Н. Гуманистическая парадигма педагогического образования. *Педагогическое образование для XXI века*. Материалы Международной научно-практической конференции. Москва: МПГУ, 1994. 187 с.

кожний освітній заклад повинен реалізувати визначені цілі та втілити загально визнані ідеї²².

Аналіз психолого-педагогічної літератури уможливив виокремлення таких засадничих аспектів інклюзивного освітнього середовища як основи життєдіяльності: усі діти з особливими потребами повинні мати право на місце в освітньому закладі; діти відвідують заклад освіти за місцем проживання; навчання виключає будь-яку дискримінацію щодо дітей з особливими потребами; для навчання усіх дітей створюють належні умови; усі діти беруть участь у поза-шкільних, виховних та інших заходах, де група, клас і освітнє середовище є інклюзивними; інклюзивне навчання у колективі підтримується спеціальною працею медичного персоналу, психолого-педагогічних кадрів і батьків.

Навчання в умовах інклюзивного освітнього середовища являє собою сучасну технологію, альтернативну класно-урочній системі навчання, яка використовує педагогіку відносин, а не вимог; пріоритетними для неї є: соціальна адаптація дитини на кожному етапі розвитку; природовідповідність освітніх завдань, методів, методик як можливостям дитини, так і загальній логіці розвитку; розвиток інформаційної культури, комунікативних компетенцій, умінь взаємодіяти з іншими людьми, створення безбар'єрного освітнього середовища не лише фізичного, а й психологічного. Усе зазначене дозволяє виокремити три складові життєдіяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища: безбар'єрне фізичне і психологічне середовище й спеціальні умови навчання. Змістова структура життєдіяльності інклюзивного освітнього середовища повинна будуватися за принципами доступності, гуманності та ефективності, бути гнучкою, взаємозамінною, мотивувати до навчання й стимулювати до саморозвитку²³.

Таким чином, інклюзивному освітньому середовищі відводиться центральне місце у складовій життєдіяльності, адже в осіб з особливими потребами формуються і розвиваються базові уміння й

²² Калініченко І. О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 120–126. URL: http://poippo.pl.ua/images/FILES/pidrozdily/kafedra_pedmaisternosti/biblioteka/Kalinitchenko/Naukovo_doslidna%20robota_9_11_2012.pdf

²³ Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ : «АТОПОЛ». 2010. 96 с.

навички, необхідні для оптимального залучення до реальних соціальних умов. Спеціальними ознаками інклюзивного освітнього середовища вважають: практично-зорієнтований характер навчання; невелику наповнюваність навчальних класів (груп); зорієнтованість освітнього процесу на особистісні потреби дитини; відсутність формальних освітнього процесу розкладом, фіксованим терміном засвоєння програми; відсутність чіткої регламентації у виконанні дітьми з особливими потребами державних освітніх стандартів²⁴.

Отже, інклюзивне освітнє середовище у проєкції на життєдіяльність особистості слід розглядати у вузькому і в широкому розумінні. У вузькому розумінні інклюзивне освітнє середовище – це вид освітнього середовища, у якому усім суб'єктам освітнього процесу забезпечено можливості для ефективного саморозвитку, передбачено вирішення проблеми освіти дітей з особливими потребами за рахунок адаптації освітнього простору до потреб кожної дитини, включаючи реформування процесу навчання, методичну гнучкість й варіативність, сприятливий психологічний клімат, перепланування навчальних приміщень так, щоб вони відповідали потребам усіх без винятку дітей і забезпечували повну участь їх в освітньому процесі.

2. Основи життєдіяльності особистості в умовах інклюзивного освітнього середовища: соціально-психологічний аспект

Інклюзивне освітнє середовище у широкому розумінні передбачає навчання зі своїми ровесниками, які чимось відрізняються від них. Це можуть бути не тільки діти з особливими потребами, але й обдаровані діти, діти, які належать до етнічних меншин, певних релігійних конфесій тощо. Такі діти теж належать до осіб з особливими потребами. У такому випадку філософія і принципи інклюзії розширюють свої межі. Кожен учасник освітнього процесу (насамперед це стосується психолого-педагогічного персоналу) повинен враховувати усі особливості кожної дитини і задовольняти її освітні потреби. За таких умов інклюзивне освітнє середовище є перспективою формування і розвитку оновленої системи навчання, а відтак складником формування життєдіяльності.

²⁴ Малишевська І.А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03 Київ, 2018. 542 с.

У ході аналізу психологічної, соціологічної та педагогічної літератури з проблеми формування інклюзивного освітнього середовища та його значення для життєдіяльності особистості проаналізовано різні підходи щодо трактування цього поняття, виокремлено поліваріантність у розумінні стратегії проектування такого середовища. Враховуючи погляди дослідників, інклюзивне освітнє середовище слід розглядати як систему ціннісного ставлення до навчання, виховання та особистісного розвитку дітей з особливими потребами, сукупності ресурсів (засобів, внутрішніх і зовнішніх умов) життєдіяльності у закладах освіти та спрямованість їх на реалізацію індивідуальних освітніх стратегій дітей. Ми підтримуємо думку О. Сунцової, яка пропонує включити до інклюзивного освітнього середовища «як простору соціалізації дітей з різними можливостями і особливостями» такі структурні компоненти:

- просторово-предметний компонент (матеріальні можливості установи – доступна (безбар'єрна) архітектурно-просторова організація; забезпеченість сучасними засобами і системами, відповідними освітнім потребам дітей);

- змістово-методичний компонент (адаптований індивідуальний план розвитку дитини, варіативність і гнучкість освітньо-виховних методик, форм і засобів);

- комунікативно-організаційний компонент (особистісна і професійна готовність педагогів до роботи у змішаній групі, сприятливий психологічний клімат у колективі, управління командною діяльністю фахівців)²⁵.

Важливими характерними ознаками інклюзивних шкіл як одного із типів інклюзивного освітнього середовища, значеннєвого для життєдіяльності, на думку С. Єфімової та С. Королюк, є навчальна (навчальні плани складають з урахуванням розмаїття дітей), соціальна (учні засвоюють соціальні ролі, що дає їм змогу проявити свої кращі риси) і фізична інклюзія (легкий доступ до закладу освіти, відповідне розташування меблів тощо). Для успішного втілення інклюзивної моделі освіти усі ці три складові мають гармонізувати²⁶.

Беручи до уваги різні підходи щодо визначення інклюзивного освітнього середовища та враховуючи об'єктивні чинники, які

²⁵ Сунцова А. С. Теории и технологии инклюзивного образования : учебное пособие. Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2013. 110 с.

²⁶ Єфімова С. М., Королук С. В. Лідерство та інклюзивна освіта : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Пляеди», 2012. 164 с.

повинна забезпечити держава і суб'єктивні (організаційні й науково-педагогічні), – таке середовище, як середовище життєдіяльності, повинно гарантувати:

- охорону і зміцнення психофізичного здоров'я, емоційний і життєвий добробут дітей з особливими потребами, а також повагу до їхньої людської гідності, особистих почуттів і потреб, формувати і підтримувати позитивну самооцінку;

- максимальну реалізацію навчального потенціалу та корекцію психофізичного стану дітей з особливими потребами;

- матеріально-технічне обладнання відповідно до особливостей розвитку кожної дитини з особливими потребами;

- організацію варіативної (диференційованої), особистісно спрямованої на розвиток і корекційної освіти дітей з особливими потребами на засадах вільного вибору засобів, видів активності і форм організації навчання, а також свободу висловлення власних почуттів і думок;

- умови для виконання фахових обов'язків і стимулювання позитивної мотивації професійного саморозвитку психолого-педагогічних кадрів;

- відкритість освітнього процесу і залучення батьків та громадських організацій до освітньої діяльності, а також забезпечення їх інформаційною підтримкою щодо освіти, виховання, охорони і зміцнення здоров'я дітей з особливими потребами²⁷.

Отже, проведений нами аналіз основних підходів щодо поняття «інклюзивне освітнє середовище» і життєдіяльність дозволяє стверджувати, що інклюзивним називається освітнє середовище, яке здатне самовдосконалюватися та забезпечувати якісну психолого-педагогічну підтримку і задоволення індивідуальних освітніх потреб кожної дитини з особливими потребами на засадах відкритості і професійного співробітництва, тобто, бути соціально-психологічною основою життєдіяльності.

Беручи за основу визначення інклюзивного освітнього середовища і враховуючи суб'єктивний підхід щодо його життєздатності, вважаємо за доцільне визначити основні компоненти такого середовища:

- предметно-просторовий – сукупність об'єктів предметно-просторового оточення, що забезпечує фізичну доступність дітей з особливими потребами до освітніх послуг, задовольняє їхні

²⁷ Малишевська І.А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2018. 542 с.

матеріальні потреби і сприятиме комфортному перебуванню в освітньому середовищі;

- науково-методичний – сукупність практично зорієнтованих і науково обґрунтованих методик, які уможливають забезпечення доступності дітей з особливими потребами до змісту освітніх програм засобами програмного і технічного забезпечення;

- корекційно-розвивальний – комплекс компенсаторних технологій, спрямованих на адаптацію освітнього процесу, забезпечення індивідуалізації і різнорівневості завдань для дітей з особливими потребами, організацію і проведення спеціальних корекційних занять з урахуванням особливостей кожної дитини;

- психолого-педагогічний – наявність команди психолого-педагогічних працівників, які володіють необхідним фаховим потенціалом для виконання своїх обов'язків в умовах інклюзивного освітнього середовища, здатні високопрофесійно співпрацювати (самовдосконалюватися).

Для ефективного функціонування інклюзивного освітнього середовища щодо життєдіяльності важливе значення має командна, корпоративна взаємодія фахівців освітнього закладу, діяльність яких спрямовується на психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами, що і визначає специфіку, тип педагогічної діяльності, спрямованої на організацію індивідуальної траєкторії навчання і формування соціальної зрілості такої дитини. Саме взаємодія різнопрофільних фахівців забезпечує реалізацію організаційної, аналітико-проектувальної, діагностичної, консультативної і координуючої діяльності в освітньому середовищі.

Вважаємо, що ефективною формою забезпечення життєдіяльності особистості в умовах інклюзивного освітнього середовища є запровадження професійної співпраці команди різнопрофільних фахівців (вчителя, вихователя, психолога, соціального педагога, спеціального педагога, асистента вчителя та інших), які чітко, системно і послідовно повинні виконувати свої професійні функції, співпрацювати в різних умовах, забезпечуючи дітям з особливими потребами та їхнім одноліткам з типовим розвитком якісний командний психолого-педагогічний супровід.

Професійна співпраця команди різнопрофільних фахівців в інклюзивному освітньому середовищі, як зазначають А. Колупасва, Е. Данілавічюте і С. Литовченко, передбачає два основні напрями підтримки осіб з особливими потребами: «зміна підходів (застосування педагогом спеціальних методик, адаптація методів та засобів викладання тощо)

у навчально-виховному процесі для задоволення освітніх потреб усіх дітей, в тому числі з особливими потребами; реалізація психолого-педагогічного, корекційно-розвивального супроводу дітей з особливими потребами, що здійснюється відповідними фахівцями»²⁸.

Командний підхід, на думку І. Дмитрієвої, сприяє системній інтеграції професійних зусиль для усвідомлення усіма членами команди потреб дитини з особливими потребами у комплексі, а не лише з погляду окремого фахівця, та для більш ефективної реалізації його соціально-психолого-педагогічного супроводу²⁹.

Науковці вважають, що перший напрям передбачає, насамперед, підтримку педагога масового закладу освіти під час роботи одночасно з дітьми різного рівня розвитку. Другий напрям стосується реалізації психолого-педагогічного супроводу конкретної дитини з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання. Ці напрями є основоположними для методики командної діяльності психолого-педагогічних фахівців і забезпечують організацію поетапної підтримки дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища, забезпечують їхню життєдіяльність. Методика роботи команди різнопрофільних фахівців в умовах інклюзивного освітнього середовища включає:

- створення в освітньому закладі психолого-педагогічної команди різнопрофільних фахівців, яка приймає рішення щодо залучення до інклюзивного навчання інших фахівців і батьків;
- систематичне вивчення можливостей і освітніх потреб дітей з особливими потребами та оцінювання динаміки їх розвитку;
- надання консультативно-методичної допомоги психолого-педагогічним фахівцям, які працюють з дітьми з особливими потребами, а також їх батькам;
- розробка індивідуальної програми розвитку для кожної дитини з особливими потребами;
- диференційоване викладання (наприклад: модифікація методів та прийомів, адаптація навчальних завдань, використання сучасних підходів, методик, технологій, які сприяють залученню дітей

²⁸ Колупаєва А. А., Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с.

²⁹ Дмитрієва І. В. Командна взаємодія фахівців у процесі індивідуального супроводу дитини в умовах інклюзивного навчання. URL: <http://aqce.com.ua/download/publications/49/45.pdf>.

з особливими потребами до різних видів діяльності, підвищуючи ефективність засвоєння ними навчального матеріалу);

- використання ефективних педагогічних, соціальних, психологічних технологій навчання і виховання;

- взаємовідвідування уроків, корекційних занять, виховних заходів та проведення спільних спостережень з метою поліпшення педагогічної діяльності та вирішення завдань, які стоять перед командою різнопрофільних фахівців;

- спільне обговорення та обмін ідеями щодо навчальних досягнень дітей з особливими потребами;

- спільна розробка та обговорення проведених уроків, корекційних занять, виховних заходів в інклюзивних класах.

Команда психолого-педагогічного супроводу особистості для соціально-психологічного забезпечення її життєдіяльності формується для кожної дитини з особливими освітніми потребами, що навчається у школі. Поширеною помилкою є створення однієї такої команди на усю школу, коли у закладі навчається більше однієї дитини з особливими потребами (ОП). Ми розуміємо це як помилку тому, що до складу команди супроводу разом із учителями, асистентом учителя, психологом та іншими працівниками школи, залученими фахівцями входять також батьки дитини. Таким чином команда супроводу володіє конфіденційною інформацією про дитину, її особливості розвитку, медичні дані тощо.

Створення однієї команди супроводу для усіх дітей з ОП у школі, а отже, включення до неї усіх батьків означає порушення права дитини на конфіденційність та вразливість персональних даних кожної окремої дитини. У центрі уваги команди психолого-педагогічного супроводу є дитина, дотримання і відстоювання її інтересів, повага до індивідуальних особливостей, зберігання конфіденційності та недопущення дискримінації і порушення прав дитини. Досягти цього можливо лише у команді колективу школи із залученням батьків дитини з ОП, а також фахівців Інклюзивно-ресурсного центру (ІРЦ) та іншої міжвідомчої співпраці.

Керівник закладу або його / її заступник є безпосередніми учасниками команди супроводу дитини з ОП та, власне, відповідають за її формування та організацію роботи. Важливою частиною роботи керівника закладу є також укладення угоди про співпрацю з ІРЦ, який може допомогти школі налагодити інклюзивне навчання, розробити індивідуальні програми розвитку (ІПР) тощо. У команді супроводу керівництво школи визначає, хто буде координувати розроблення ІПР, а за потреби залучає фахівців ІРЦ

для допомоги у цьому процесі. Керівнику закладу освіти для створення та забезпечення роботи команди супроводу необхідно:

- Розробити власне положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з ОП (на підстав Примірного положення, затвердженого МОН).

- Укласти цивільно-правові угоди з фахівцями для надання психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг.

- Сформувати команду супроводу та затвердити її склад наказом.

- Призначити особу, відповідальну за координацію розробки ІПР.

- Затвердити індивідуальну програму розвитку дитини з ОП.

- Завантажити ІПР в Систему автоматизації роботи інклюзивно-ресурсних центрів (кожній школі орган управління освітою надає індивідуальний код доступу до електронного кабінету у системі; доступ до даних обмежений).

- У річному плані роботи школи передбачити заходи, які б сприяли формуванню дружньої атмосфери, запобіганню будь-яким проявам упередженого ставлення та дискримінації.

Команда супроводу зустрічається щонайменше тричі на рік (у вересні, грудні та травні-червні) для засідань, маючи можливість обирати, в якій формі проводити свої зустрічі. Ініціювати зустрічі може будь-який член команди. Під час зустрічей відбувається обговорення та аналіз результатів навчання дитини, ухвалюються рішення щодо індивідуальної програми розвитку дитини, можливої її корекції тощо. Команда також вирішує питання запровадження індивідуального розкладу відвідування класу дитиною з ООП та інші питання, від яких залежить створення належних умов для інтеграції дитини в освітнє середовище. Рішення під час засідання команди супроводу ухвалюється за результатами обговорення відкритим голосуванням (за умови присутності не менше 2/3 членів) та оформлюється протоколом. Водночас учасники команди супроводу працюють із дитиною протягом року, допомагають опанувати програму, проводять корекційні заняття тощо.

Учитель і асистент вчителя стають тандемом, злагоджена робота якого є запорукою успішного інклюзивного навчання дитини з ОП. Тому учитель та асистент мають спільно готуватися до навчального заняття, добирати завдання, які допоможуть учневі опанувати тему, модифікувати та адаптувати за потреби завдання,

тим самим забезпечивши рівні умови та однакову включеність у процес усіх учнів класу.

Відповідальність за формування стосунків та ефективну взаємодію між учителем і асистентом покладається на керівника закладу освіти. Директор має розробити чіткі посадові інструкції для асистентів учителя та самого вчителя. Завдання керівника закладу – сприяти і підтримувати співпрацю між ними. Успішною вона буде тоді, коли вчитель і асистент будуть рівноправними партнерами. Якщо ж асистент розглядатиметься як підпорядкований вчителю працівник, який чекає від педагога вказівок, – неможливо очікувати від асистента мотивації та творчої ініціативи. А це у свою чергу негативно позначиться на якості освітньої діяльності. Тільки спільна робота вчителя і асистента над розробленням індивідуальних завдань, дидактичного матеріалу, індивідуальної програми розвитку тощо дасть змогу отримати очікуваний результат.

Активна участь батьків дітей з особливими потребами в освітньому процесі є однією з важливих умов успішного інклюзивного навчання, активної життєдіяльності. Вони є активними і рівноправними партнерами в команді психолого-педагогічного супроводу дитини.

Сьогодні від самих батьків найбільше залежить, чи новий альтернативний підхід до навчання дітей з особливими потребами набере сили і стане провідним, основою життєдіяльності, чи й надалі перебуватиме у статусі екзотичного експерименту. Саме тому ефективна співпраця з батьками у процесі роботи має стати для соціально-психологічних працівників, школи головним завданням.

У процесі роботи слід передбачати отримання батьками широкого спектру послуг, аби надати їм можливість стати компетентними захисниками прав своїх дітей, вчити умінню подальшого використання цих навичок у відстоюванні права дитини на рівний доступ до якісної освіти, забезпечення економічної та соціальної незалежності дітей у майбутньому, їхньої повноцінної життєдіяльності. Тому у роботі з батьками необхідно:

1. Навчити краще розуміти внутрішній стан дітей з особливими потребами та стати компетентними захисниками прав та інтересів дітей.

2. Оцінити потреби та забезпечити надання освітніх, соціальних та інших послуг сім'ям дітей з особливими потребами.

3. Забезпечити батьків інформаційною підтримкою для задоволення їхнього професійного зростання у відстоюванні прав і інтересів дітей з особливими потребами.

4. Розвинути у батьків активну громадянську позицію, сприяти створенню батьківських організацій³⁰.

Доцільно розробити деякі загальні рекомендації щодо роботи з дітьми, які допоможуть батькам почувати себе у класі зручніше і впевненіше, а також зроблять їхню роботу продуктивнішою. Ці рекомендації можна роздати батькам або вивішати на дошці оголошень

На особливу увагу заслуговує другий напрям. Тому, використовуючи всі форми впливу на батьків, треба якомога більше надавати інформації саме про характер тих чи інших порушень, особливості розвитку тієї чи іншої категорії дітей, а також приділяти увагу проблемам, з якими зустрічається дитина, що має порушення у розвитку, у процесі навчання загалом, і в умовах інклюзії зокрема.

Важливо безпосередньо залучати батьків до прийняття рішень щодо їхніх дітей – дітей з особливими потребами розвитку. Ще до приходу дитини до школи важливо налагодити контакти з відповідними фахівцями і службами, щоб вони володіли інформацією, корисною для працівників школи та батьків дітей. Тож, ми намагалися використовувати ці зв'язки, аби сім'я, школа і спеціалісти працювали спільно.

Принципово важливим є врахування думки батьків під час відбору, оцінювання і діагностики дітей; ідентифікації сильних якостей дитини та сфер, де вона відстає в розвитку; визначення цілей і завдань на навчальний рік; призначення послуг, які отримуватиме дитина та її сім'я; прийняття рішень щодо напрямів роботи з дитиною після закінчення навчального року.

Важливою умовою роботи з батьками є дотримання конфіденційності. Родини дітей повинні бути упевнені, що будь-яка інформація, яку вони надають усно чи письмово членам педагогічного колективу, не розголошується. Батьки дітей з особливостями психофізичного розвитку розповідають вчителям набагато більше, ніж звичайні сім'ї, і багато із цих відомостей носять делікатний характер. Тому у своїй роботі з батьками вчителям бажано дотримуватися таких принципів:

³⁰ Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.

– Первинним джерелом інформації про батьків повинні бути вони самі. Необхідно збирати лише ті відомості, які є важливими для роботи з дітьми.

– Батькам не слід дозволяти переглядати записи, що не стосуються їхніх дітей.

– Інформацію, здобуту від дітей та батьків, треба надавати членам педагогічного колективу і консультувати лише до тієї міри, наскільки це необхідно для роботи з дітьми.

– Сім'ям слід розповідати, що було повідомлено іншим працівникам школи чи фахівцям і чому це було зроблено. (Персонал школи може давати письмову підписку щодо того, що інформація не буде поширюватися). Якщо є сумніви щодо можливості передачі конфіденційної інформації іншим, спочатку треба запитати дозволу у членів родини. Єдиним винятком із цього правила є випадки можливого насильства і відсутності піклування про дітей.

– Щорічно, після приходу до класу нових батьків і працівників, треба вирішувати, яку інформацію треба збирати, як її планують використовувати і хто до неї матиме доступ. Батьки мають право вирішувати, хто, коли і як може інформувати інших людей про поведінку, знання, переконання і погляди дитини та її родини. Як уже зазначалося, перед початком оцінювання необхідно попросити в батьків письмового дозволу на його проведення. Треба також запитувати дозволу у батьків щодо обміну відомостями з іншими вчителями, фахівцями чи керівниками програми.

Інформацію про дітей слід надавати лише тим людям, кому вона справді потрібна і хто має право її знати. Ніколи не можна розмовляти і писати про дитину будь-кому без згоди батьків. Треба зберігати свої нотатки, контрольні листки та інші записи в такому місці, де діти чи їхні батьки не могли б їх випадково прочитати. Тримати інформацію приватного характеру слід в особливій теці й обговорювати її зміст лише на професійній основі. Ці теки повинні зберігатися в зачиненому місці у дирекції школи. Менш конфіденційні відомості, а також дитячі роботи можуть зберігатися у класі.

Опитування батьків є важливим елементом під час збирання різнобічних відомостей про дитину з вадами. Батькам можна пропонувати різні шляхи спілкування. Наприклад, для деяких зручніше письмово відповідати на заздалегідь складений перелік запитань, інші хочуть розмовляти з учителем особисто в усній формі.

Іноколи батькам слід підказувати, яка інформація про дитину потрібна школі. Особливо важливо бути чуйним та уважним – і тоді

можна отримати отримаєте батьківську допомогу. Батьки знають свою дитину краще за інших і швидко зрозуміють, що ви ставитеся до них як до партнерів по роботі з дитиною. Спілкування з батьками – це двобічний процес, тому варто демонструвати батькам, наскільки корисна отримана від них інформація і як вона сприяє визначенню ефективних способів допомоги життєдіяльності дитини. Директор школи як голова команди супроводу має пояснити батькам дитини їхню роль та завдання. Зокрема, для ефективної роботи команди важливо, щоб батьки:

- Брали активну участь у засіданнях команди.
- Надавали команді інформацію про особливі потреби дитини, її темперамент, інтереси, уподобання, способи кращого сприйняття інформації. Розповідали, як проходить освітній процес, які труднощі виникають у дитини.
- Ініціювати зміни до індивідуальної програми розвитку дитини, якщо батьки вбачають таку потребу, аргументували, чому ці зміни необхідні.
- Узгоджували з командою розклад корекційно-розвиткових занять дитини.
- Підписували протоколи засідання команди супроводу.

Роль директора закладу освіти – знаходити шляхи налагодження командної роботи між педагогами та батьками в команді супроводу не лише під час обов'язкових зустрічей, а й забезпечувати комунікацію упродовж навчального року в щоденному процесі спостереження та оцінювання прогресу життєдіяльності дитини.

Важливою умовою успіху при цьому є взаємна довіра. Її встановлення багато в чому залежить від директора, керівника. Керівнику важливо познайомити батьків з іншими членами команди супроводу, налагодити між ними контакт, за можливості, неформально.

Часто причиною не дуже конструктивної роботи команди супроводу є нерозуміння батьками ролі ППР, а також хвилювання, що не буде дотримано конфіденційності про особливості розвитку дитини.

Причинами непорозумінь можуть також бути завищені очікування від педагогів і сподівання на «швидкі результати» дитини з ОП. Саме тому важливо під час знайомства надати батькам якомога більше інформації про індивідуальну програму розвитку як гнучкий інструмент, який можливо і важливо змінювати залежно від потреб дитини та її індивідуального прогресу.

Директору також не варто забувати про необхідність інформувати батьків про роботу команди, заплановані зустрічі та роль батьків у контролі виконання та ініціюванні змін.

Таким чином, зазначимо, що основною метою роботи команди психолого-педагогічних фахівців є успішна адаптація і соціалізація дітей з особливими потребами для забезпечення їх життєдіяльності. Для досягнення цієї мети кожен психолого-педагогічний фахівець повинен спрямувати свою діяльність на розвиток професійних компетентностей, запровадження ідей особистісно зорієнтованого навчання, диференційованого викладання і сучасних інноваційних педагогічних, психологічних та соціальних технологій на засадах командної взаємодії.

Переваги інклюзивної освіти для життєдіяльності дітей з особливими потребами вбачаємо у тому, що:

1. Діти з особливими потребами демонструють більш високий рівень соціальної взаємодії зі здоровими ровесниками в інклюзивному середовищі у порівнянні з дітьми, які перебувають у спеціальних школах. Це стає особливо очевидним, якщо дорослі цілеспрямовано підтримують процес соціалізації, і якщо кількість дітей з особливими потребами знаходиться у відповідній пропорції по відношенню до інших учнів в цілому.

2. В інклюзивному середовищі підвищується рівень соціальної компетенції і удосконалюються навички комунікації дітей з особливими потребами. У значній мірі це пов'язано з тим, що у таких дітей з'являється більше можливостей для соціальної взаємодії зі своїми здоровими ровесниками, які виступають в якості носіїв моделі соціальної та комунікативної компетенції, властиві цьому віку.

3. В інклюзивних класах дружба між дітьми з особливими потребами та їх здоровими ровесниками стає звичним явищем. Особливо це відбувається в тих випадках, коли такі діти відвідують школу недалеко від свого місця проживання, і, відповідно, мають більше можливостей зустрічатися зі своїми однокласниками поза школою. При цьому вчителі можуть відігравати провідну роль в установленні і зміцненні такої дружби.

Для звичайних або обдарованих дітей перебування в інклюзивному класі не є загрозою чи небезпекою для їх успішного навчання. Уявлення про те, що діти з обмеженими можливостями порушують процес навчання у класі, безпідставні. Час, який приділяється таким дітям на уроці, абсолютно порівнюваний із часом, який витрачає учитель на звичайних учнів.

Звичайні учні та обдаровані діти можуть мати деякі переваги при інклюзивному підході до освіти за рахунок підвищення якості навчання та за рахунок упровадження сучасних педагогічних технологій, які необхідні дітям з особливими потребами. Інші діти отримують перевагу від застосування таких технологій, і, крім цього, всі інші діти можуть користуватися цими програмами і технологіями в той час, коли вони не є особливо необхідними для дітей з особливими потребами.

Звичайні діти або обдаровані учні отримують перевагу в інклюзивному середовищі за рахунок збільшення фінансових ресурсів при такому навчанні. Кошти, які отримані за «спеціальними програмами», можуть бути використані не лише на підвищення ефективності навчання дітей з особливими потребами, але й здорових ровесників. Ці додаткові кошти можуть бути використані і для організації і проведення цікавих виховних заходів, забезпечення класу додатковими технічними засобами навчання, які можуть використовувати усі діти, а не тільки діти з ОП.

В інклюзивному класі звичайні та обдаровані діти навчаються поважати та оцінювати своїх однокласників з ОП, бачити те, що лежить за межею інвалідності або обдарованості, розрізняти соціальні стигми, розвивати основи життєдіяльності.

ВИСНОВКИ

Інклюзія визнана більш розвиненою, гуманною та ефективною системою освіти не лише для дітей з ОП, але і, водночас, для здорових дітей. Інклюзія дає право на освіту кожному, незалежно від відповідності чи невідповідності критеріям шкільної системи. Школа, як інклюзивне освітнє середовище, виконує не лише освітні функції, але є основною сферою життєдіяльності особистості дитини. Через повагу і прийняття індивідуальності кожного з них відбувається процес формування особистості, що має свою власну освітню траєкторію. Водночас, учні у закладі освіти перебувають у колективі, навчаються взаємодіяти один з одним, вибудовувати взаємовідносини, спільно з учителем творчо вирішувати освітні проблеми. Можна з впевненістю зазначити, що інклюзивна освіта розширює і збагачує особистісні можливості усіх дітей, допомагає формувати такі якості, як гуманність, толерантність, готовність допомогти, тобто, є основою життєдіяльності.

АНОТАЦІЯ

Інклюзивне освітнє середовище у широкому розумінні передбачає навчання зі своїми ровесниками, які чимось відрізняються від них. Це можуть бути не тільки діти з особливими потребами, але й обдаровані діти, діти, які належать до етнічних меншин, певних релігійних конфесій тощо. Такі діти теж належать до осіб з особливими потребами. У такому випадку, кожен учасник освітнього процесу (насамперед це стосується психолого-педагогічного персоналу) повинен враховувати усі особливості кожної дитини і задовольняти її освітні потреби. За таких умов інклюзивне освітнє середовище є перспективою формування і розвитку оновленої системи навчання, а відтак складником формування життєдіяльності.

У ході аналізу психологічної, соціологічної та педагогічної літератури з проблеми формування інклюзивного освітнього середовища та його значення для життєдіяльності особистості проаналізовано різні підходи щодо трактування цього поняття, виокремлено поліваріантність у розумінні стратегії проектування такого середовища. Враховуючи погляди дослідників, інклюзивне освітнє середовище слід розглядати як систему ціннісного ставлення до навчання, виховання та особистісного розвитку дітей з особливими потребами, сукупності ресурсів (засобів, внутрішніх і зовнішніх умов) життєдіяльності у закладах освіти та спрямованість їх на реалізацію індивідуальних освітніх стратегій дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности. *Психология формирования и развития личности*. Москва : Наука, 1981. С. 19–44.
2. Ахметова Д. З., Нигматов З. Г., Челнокова Т. А., Юсупова Г. В. Педагогика и психология инклюзивного образования. Казань : Издательство «Познание» Института экономики, управления и права, 2013. 204 с.
3. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник української мови. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
4. Выготский Л. Лекции по педологии. Ижевск : Издательский дом «Удмуртский университет», 2001. 304 с.
5. Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика-Пресс, 1999. 536 с.
6. Дмітрієва І. В. Командна взаємодія фахівців у процесі індивідуального супроводу дитини в умовах інклюзивного навчання. URL : <http://aqce.com.ua/download/publications/49/45.pdf>.

7. Загальна Декларація прав людини. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=00XRHF0E56>.

8. Єфімова С. М., Корольок С. В. Лідерство та інклюзивна освіта: навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2012. 164 с.

9. Калініченко І. О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 120–126. URL: http://poippo.pl.ua/images/FILES/pidrozidily/kafedra_pedmaisternosti/biblioteka/Kalinithenko/Naukovo_doslidna%20robota_9_11_2012.pdf.

10. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону : Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.

11. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.

12. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ : «АТОПОЛ». 2010. 96 с.

13. Колупаєва А. А., Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с.

14. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.

15. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів). Редакція від 06.07.2016. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

16. Конвенція ООН про права дитини. URL : http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.

17. Концепція розвитку інклюзивної освіти. Від 01.10.2010. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>.

18. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 342 с.

19. Малишевська І.А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2018, 542 с.

20. Порядок організації інклюзивного навчання у загально-освітніх навчальних закладах : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF#Text>.

21. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 30. Ст. 1011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>.

22. Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг : Закон України від 23.05.2017 № 2053-VIII. URL: http://osnovzd.blogspot.com/p/blog-page_5995.html.

23. Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ від 13.12.2016 № 553/2016 (Статус: Чинний). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u553_16?ed=2016_12_13.

24. Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Інструктивно-методичний лист № 1/9-384 від 18 травня 2012 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/29627/.

25. Психология совместной жизнедеятельности малых групп и организаций / Отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. В. Шорохова. Москва : Социум. Издательство ИП РАН, 2001. 240 с.

26. Слостенин В. А., Шиянов Е. Н. Гуманистическая парадигма педагогического образования. *Педагогическое образование для XXI века* : материалы Международной научно-практической конференции. Москва: МПГУ, 1994. 187 с.

27. Сунцова А. С. Теории и технологии инклюзивного образования. Учебное пособие. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2013. 110 с.

Information about the authors:

Prysakar Volodymyr Vasylovych,

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Social Work,

Psychology and Socio-Cultural Activities

named after T. Sosnovska

Educational and Rehabilitation Institution of Higher

Education Kamianets-Podilskyi State Institute

Hodovantsia str., 13, Kamianets-Podilskyi,

Khmelnyskyi region, 32300, Ukraine

Marchak Tetiana Andriivna,
PhD in Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Work,
Psychology and Socio-Cultural Activities
named after T. Sosnovska
Educational and Rehabilitation Institution of Higher
Education Kamianets-Podilskyi State Institute
Hodovantsia str., 13, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnyskyi region, 32300, Ukraine

Kucherov Hennadii Hennadiiovych,
PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Work,
Psychology and Socio-Cultural Activities
named after T. Sosnovska
Educational and Rehabilitation Institution of Higher
Education Kamianets-Podilskyi State Institute
Hodovantsia str., 13, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnyskyi region, 32300, Ukraine